

Państwowy wzorzec jednostki miary długości jako przykład praktycznej realizacji metra

Podobnie jak wiele innych nowatorskich rozwiązań, Rewolucja Francuska (1789 ÷ 1799) wprowadziła również po raz pierwszy system metryczny, jako system oparty na wzorcach metra i kilograma, stosujący zasadę 10-krotnych wielokrotności przy tworzeniu jednostek wtórnych. Wówczas to wykonano pierwsze, nazywane archiwalnymi, materialne wzorce metra i kilograma. Wzorzec metra stanowił pręt platynowy o przekroju prostokątnym, którego długość wyznaczona była przez odległość między płaszczyznami czołowymi i wynosiła jedną dziesięciomilionową ćwiartki południka ziemskiego przechodzącego przez Paryż. Niemal 100 lat później, w roku 1875, decyzją o powołaniu Międzynarodowej Konwencji Metrycznej, jej sygnatariusze postanowili założyć i utrzymywać Międzynarodowe Biuro Miar, którego jednym z zadań było wykonanie nowych prototypów metra i kilograma. Uchwałą Generalnej Konferencji Miar z 26 września 1889 roku, w ramach wprowadzonego Międzynarodowego Systemu Jednostek – SI, za definitywny prototyp metra uznano nowy wzorzec – tym razem kreskowy, w kształcie pręta o przekroju litery X, wykonany ze stopu platyny i irydu. Długość tego wzorca dobrana została tak, aby była jak najbardziej zbliżona do długości wzorca archiwalnego i wyrażona została jako mierzona w temperaturze 0°C odległość pomiędzy osiami dwóch głównych kres naciętych na wzorcu. Sam wzorzec przechowywany jest do dziś (obecnie jako historyczny) w Międzynarodowym Biurze Miar, a jego kopie wykonano dla wszystkich sygnatariuszy Konwencji Metrycznej.

Gwałtowny rozwój fizyki i techniki, który nastąpił w pierwszej połowie XX wieku wpłynął również na rozwój technik pomiarowych, w tym na powstanie szeregu stabilnych częstotliwościowo źródeł światła. Długość fali ich promieniowania, ściśle związana zależnością matematyczną z częstotliwością, w połączeniu z nowoczesnymi układami interferometrów umożliwia praktyczną realizację pomiarów długości. Doprowadziło to do przyjęcia przez 11. Generalną Konferencję Miar, w 1960 r., nowej definicji metra, która mówiła, że jednostkę tę stanowi odległość wyznaczona 1 650 763,73 długościami fal w próżni promieniowania emitowanego przez atomy kryptonu ⁸⁶Kr. W Głównym Urzędzie Miar zaczęto stosować tę definicję w praktycznych pomiarach już w 1966 r.

Rozwój techniki laserowej i nowe osiągnięcia w pomiarach częstotliwości optycznych otworzyły możliwość kolejnej redefinicji metra. W 1983 r. na 17. Generalnej Konferencji Miar (CGPM) jeden metr określono jako długość drogi przebytej w próżni przez światło w czasie 1/299 792 458 sekundy, a Międzynarodowy Komitet Miar (CIPM) ustalił rozszerzoną listę źródeł promieniowania świetlnego, zalecanych do praktycznej – „mise en pratique” – realizacji nowej definicji. Lista ta zawiera zarówno promieniowania różnego typu laserów, jak i lamp spektralnych, i jest sukcesywnie rozszerzana. Jako że nowa definicja metra nie wskazuje jasno na sposób wykonywania pomiarów długości, w szczególności długości małych i bardzo małych – rzędu pojedynczych metrów, centymetrów lub milimetrów, została ona uzupełniona przez CIPM o trzy metody praktycznej jej realizacji:

- 1) wykorzystując długość drogi l , którą płaska fala elektromagnetyczna przebywa w próżni w czasie t , wyznaczaną ze związku: $l = c_0 \cdot t$, gdzie c_0 to prędkość światła w próżni równa

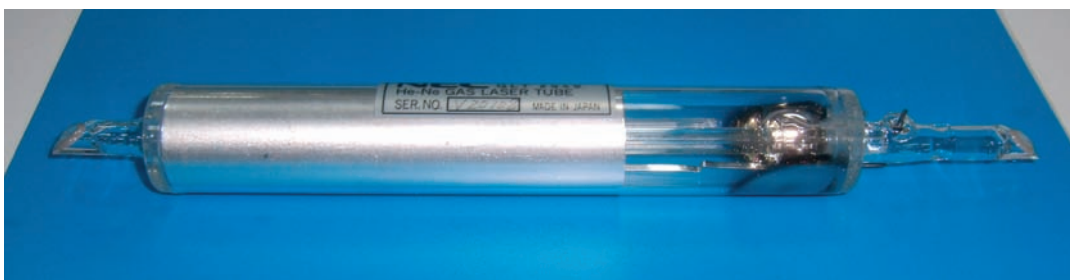
299 792 458 m/s. Metoda ta możliwa jest do zastosowania jedynie w pomiarach bardzo dużych odległości, np. odległości Ziemi od Księżyca.

- 2) wykorzystując długość λ płaskiej fali elektromagnetycznej w próżni o częstotliwości f , wyznaczaną ze związku: $\lambda = c_0/f$. Metoda ta opiera się na pomiarze częstotliwości stabilnego źródła światła poprzez porównanie jej ze znacznie stabilniejszą częstotliwością generatora cezowego, wykorzystywanego do praktycznej realizacji sekundy, a następnie wyznaczeniu z zależności matematycznej długości fali, która może być użyta jako wzorcowa w pomiarach długości.
- 3) wykorzystując promieniowania z listy zawartej we wspomnianym wcześniej zaleceniu CIPM, których podane długości fal lub częstotliwości mogą być użyte (wprost – bez żadnych pomiarów) wraz z przypisanymi im niepewnościami, pod warunkiem przestrzegania dodatkowych reguł dotyczących parametrów pracy stabilnego źródła światła.

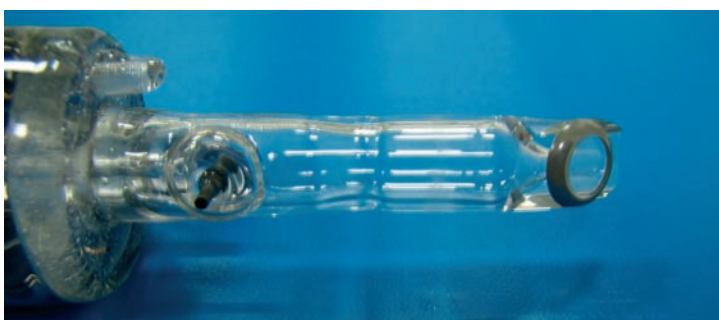
Państwowy wzorzec jednostki długości w Głównym Urzędzie Miar

W Głównym Urzędzie Miar, zgodnie z trzecią metodą praktycznej realizacji definicji metra, na stanowisku państwowego wzorca jednostki długości, wykorzystywane jest wysoko stabilne promieniowanie lasera He-Ne stabilizowanego jodem. Stabilność względna tego lasera wynosi $5 \cdot 10^{-11}$. Stabilizacja częstotliwości promieniowania lasera oparta jest o zjawisko absorpcji i wymuszonej emisji przez molekuly jodu $^{127}\text{I}_2$, dla linii widmowej R(127). Poniżej przedstawiono jedne z głównych elementów lasera, któremu dla celów przeprowadzanych porównań międzynarodowych nadano nazwę GUM1.

Na rys. 1 przedstawiono laserową rurę wyladowczą wypełnioną mieszkanką gazów helu i neonu (He-Ne), zakończoną tzw. okienkami Brewstera (rys. 2), stosowanymi w celu obniżenia strat mocy promieniowania przy przechodzeniu światła przez szkło, a na

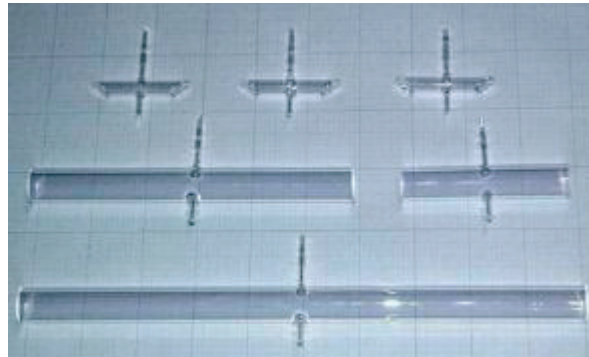

Rys. 1. Laserowa rura wyladowcza

Rys. 2. Okienko Brewstera

rys. 3 różne typy komórek jodowych, pełniących rolę dodatkowego filtra w stosunku do promieniowania emitowanego przez układ rezonatora składający się z rury wyładowczej i zwierciadeł.

Rys. 3. Komórki jodowe

Laser GUM1 składa się z dwóch bloków: części optycznej oraz zespołu elektroniki. Schemat blokowy lasera przedstawiono na rys. 4. Współdziałanie poszczególnych elementów lasera wraz z komórką jodową pozwala wygenerować promieniowanie z szeregiem stabilnych częstotliwości w zakresie długości fali w próżni około 633 nm, które odpowiadają strukturze subtelnej absorpcyjnej linii widmowej jodu $^{127}\text{I}_2$ R(127). Stabilizacja częstotliwości oparta jest na wprowadzeniu wolnozmiennnej (ok. 1092 Hz) modulacji sygnału optycznego, a następnie demodulacji fazowej 3 harmonicznej tego sygnału po stronie odbiorczej i zastosowaniu stabilizacyjnej pętli sprzężenia zwrotnego PLL z wykonawczym elementem piezoelektrycznym.

Wspomniane wcześniej, konieczne do zapewnienia odpowiedniej stabilności częstotliwości, dodatkowe reguły dotyczą:

- ◆ parametrów komórki jodowej:
  - odpowiedniej czystości napełnienia komórki jodem,
  - temperatury ścianek komórki (25 ± 5) °C,
  - temperatury par jodu ($15 \pm 0,2$) °C,
- ◆ głębokości modulacji częstotliwości ($6 \pm 0,3$) MHz,
- ◆ mocy wewnątrz wnęki rezonansowej lasera, wynoszącej (10 ± 5) mW.

Najczęściej wykorzystywanymi częstotliwościami zalecanymi przez CIPM, oznaczonymi, zgodnie z podpoziomami struktury subtelnej widma promieniowania atomów, indeksami d, e, f, g są:

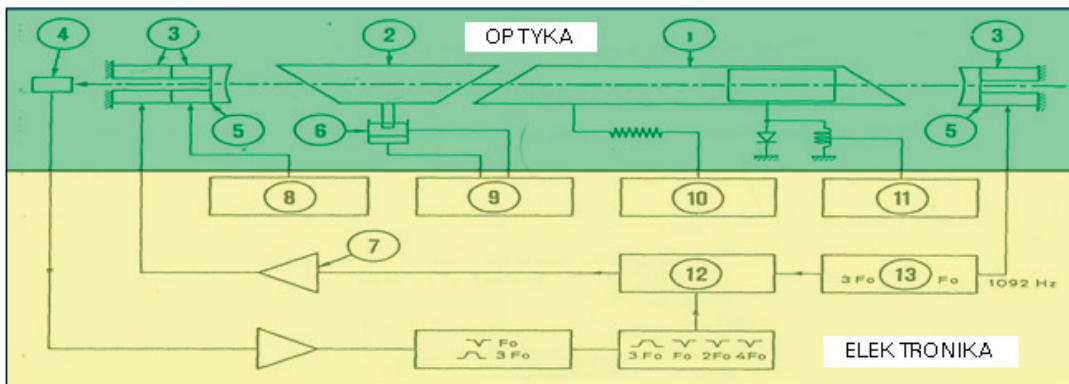
$$F_{wd} = 473\,612\,379,828 \text{ MHz}$$

$$F_{we} = 473\,612\,366,967 \text{ MHz}$$

$$F_{wf} = 473\,612\,353,604 \text{ MHz}$$

$$F_{wg} = 473\,612\,340,406 \text{ MHz}$$

F_{wf} – częstotliwość odnosząca się do podpoziomu f (inaczej α_{16}), traktowana jako częstotliwość odniesienia dla pozostałych – zgodnie z Zaleceniem 1 (CI-2002) [Practical realization of the definition of the metre, including recommended radiations of other optical frequency standards – International Report].

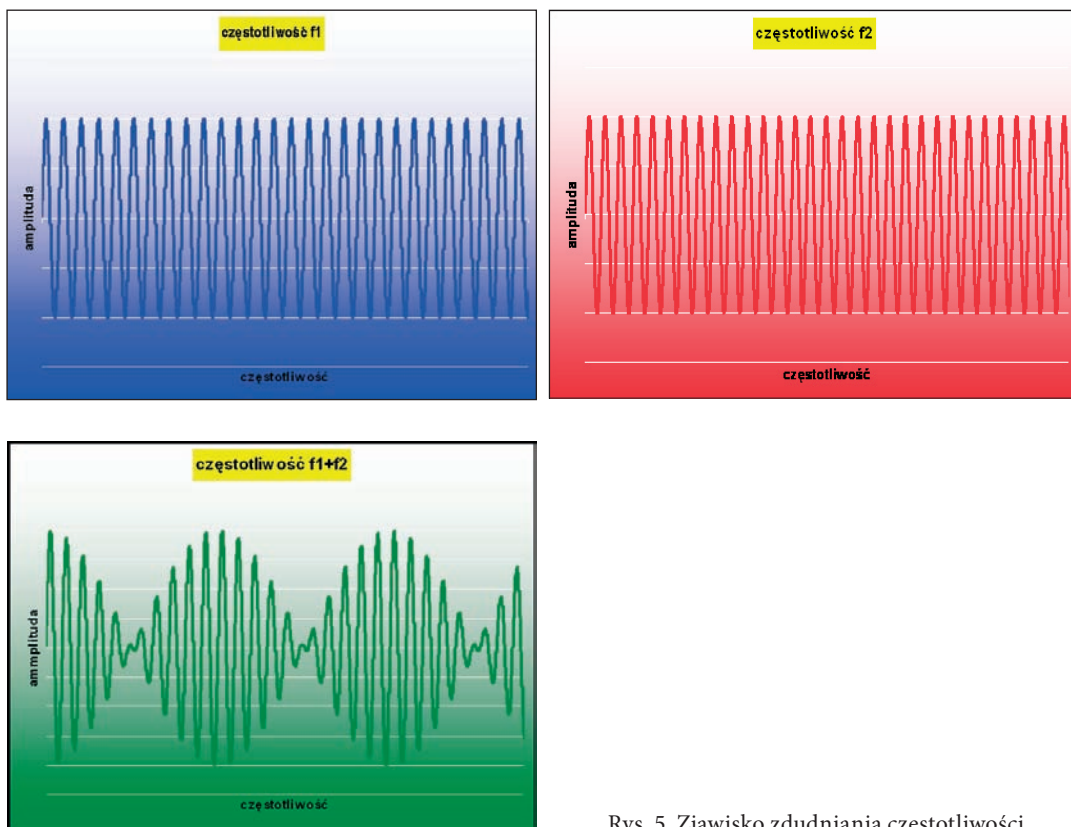
y e j g

Do przekazywania jednostki długości (wyznaczania za pomocą częstotliwości lasera GUM1 częstotliwości innych laserów He-Ne) stosowane jest zjawisko zdudnienia optycznego wykorzystujące falowy charakter światła, występujące przy nałożeniu się dwóch promieni o bliskich sobie częstotliwościach. W wyniku takiego nałożenia powstaje sygnał zbiorczy o okresowych zmianach amplitudy, równych różnicy częstotliwości sygnałów składowych. W ten sposób obniżona częstotliwość, w odróżnieniu od częstotliwości (rzędu setek THz) promieniowania z widzialnego zakresu widma, może być zmierzona za pomocą dostępnych układów optoelektronicznych. Znając częstotliwość lasera wzorcowego i wyznaczoną na podstawie pomiaru częstotliwość dudnienia, możliwe jest wyznaczenie częstotliwości lasera badanego. Zjawisko dudnienia przedstawiono na rys. 5.

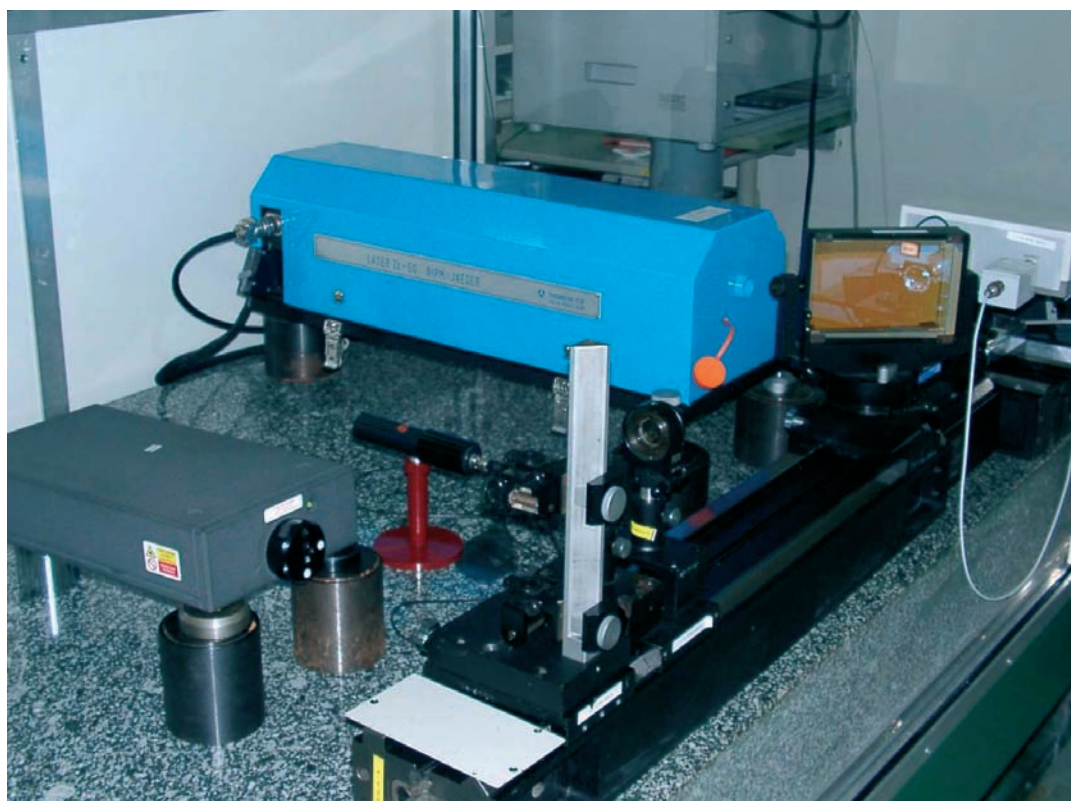
Zgodnie z powyższym częstotliwość promieniowania lasera badanego F_b określana jest z zależności: $F_b = F_w - \Delta F$, gdzie F_b – częstotliwość lasera badanego, F_w – częstotliwość lasera wzorcowego, ΔF – zmierzona różnica częstotliwości.

Częstotliwość sygnału dudnienia mierzona jest częstotliwościomierzem i określana jest podczas pomiarów, kolejno dla czterech wspomnianych częstotliwości wzorcowych F_{wd} , F_{we} , F_{wf} oraz F_{wg} w celu określenia znaku różnicy częstotliwości ΔF . Na rys. 6 przedstawiono widok stanowiska państwowego wzorca jednostki długości wraz z wzorcowym laserem jodowym GUM1, a na rys. 7 jego schemat blokowy.

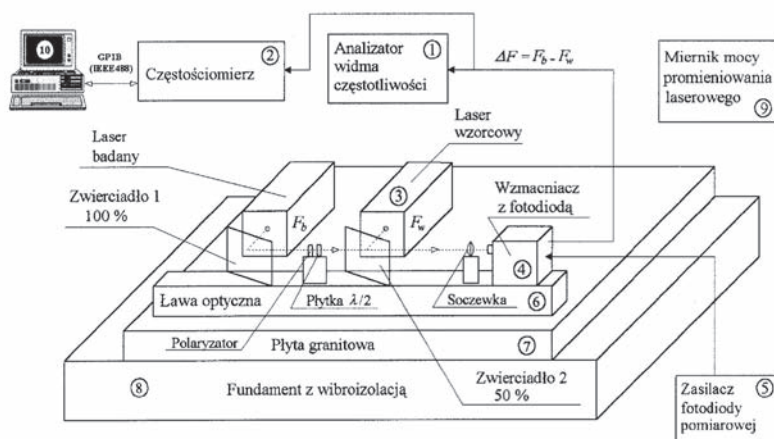
Dzięki zastosowaniu komputera z interfejsem GPIB (IEEE488), dane pomiarowe z częstotliwościomierza odpowiadające mierzonej różnicy częstotliwości ΔF przesyłane są automatycznie do programu obliczeniowego. Program ten został napisany w Laboratorium Długości Zakładu Długości i Kąta i umożliwia wyznaczenie częstotliwości mierzonego lasera, jej stabilności w przedziale wielogodzinnym oraz obliczenie długości fali promieniowania w próżni.

Rys. 5. Zjawisko zdudniania częstotliwości

Rys. 6. Widok stanowiska państwowego wzorca jednostki długości GUM

Rys. 7. Schemat blokowy stanowiska państwowego wzorca jednostki długości GUM

Podsumowanie

Obecne stanowisko państwowego wzorca jednostki długości posiadane przez GUM, między innymi ze względu na efekty związane z naturalnym starzeniem się jego elementów (17 lat użytkowania), a w szczególności efekt dyfuzji gazu przez szklane ścianki rury wyładowczej i zmianę jego składu, będzie musiało w najbliższym czasie być zastąpione nowym układem, uwzględniającym najnowsze osiągnięcia techniki w tej dziedzinie. Poza zaawansowanym wiekiem, posiadane stanowisko charakteryzuje się również innymi ograniczeniami. W celu skontrolowania poprawności jego pracy musi być ono porównywane ze stanowiskami innych krajowych instytucji metrologicznych (NMI), co wiąże się z określonymi kosztami. Ze względu na ograniczone możliwości pomiaru częstotliwości dudnienia stanowisko służyć może jedynie do wyznaczania częstotliwości laserów emitujących światło czerwone o długości fali 633 nm, a w ostatnich latach wzrasta potrzeba wzorcowania również źródeł emitujących światło zielone, pomarańczowe, żółte i w perspektywie kilku lat również niebieskie. Posiadany np. przez Zakład Długości i Kąta GUM interferometr do płytek wzorcowych, wyposażony w dwa lasery, z których jeden, emitujący światło o barwie zielonej i długości fali 543 nm wymaga corocznego wzorcowania w zagranicznym NMI. Koszt takiego wzorcowania, np. w NPL (Anglia) wynosi około 50 000 zł, a czas oczekiwania – 6 miesięcy.

Nowe, planowane stanowisko do odtwarzania jednostki długości to syntezer częstotliwości optycznych, zwany „femtosecond frequency comb”. Stanowi on zupełnie nową generację wzorców częstotliwości optycznych i daje możliwość bezpośredniego odniesienia generowanego sygnału do częstotliwości wzorcowego zegara cezowego, a przez to bezpośrednią, zgodną z definicją i zaleceniami CIPM, realizację jednostki długości (według wcześniej opisanej metody 2 – bezpośredniego pomiaru częstotliwości). W systemy takie wyposażyły się w ostatnich 4 latach między innymi: PTB – Niemcy, MIKES – Finlandia, BEV – Austria, METAS – Szwajcaria, CMI – Czechy, INRIM – Włochy, IPQ – Portugalia i LNE – Francja). Systemy takie gwarantują również, poprzez zastosowaną metodę syntezy częstotliwości, zmniejszenie niepewności pomiarów o dwa rzędy wielkości, co pozwala osiągnąć niepewność względną rzędu 10^{-13} .

Zbigniew Ramotowski, Jerzy Walczuk